

بررسی ویژگی‌های آرایه‌ها و تذهیب مکتب هرات در مصاحف قرآنی آستان قدس رضوی

وحید توسلی^۱

حبیب‌الله عظیمی^۲

چکیده

هدف: پژوهش حاضر، به منظور بررسی و تبیین آرایه‌ها و تذهیب مکتب هرات در بین مصاحف قرآنی تاریخ‌دار و مستند کتابخانه آستان قدس رضوی انجام شده است. روش/ رویکرد پژوهشی: این پژوهش از نظر هدف کاربردی است و به روش توصیفی-تحلیلی انجام شده است. با بررسی فهرست مصاحف گنجینه قرآنی آستان قدس رضوی و مشورت با کارشناسان خبره این بخش، ۱۰ مصحف نفیس که دارای بیشترین ویژگی‌های نسخه‌شناسی مکتب هرات بودند، به روش هدفمند انتخاب شد. با مشاهده این مصاحف، ویژگی‌های توصیفی آرایه‌ها و تذهیب آنها مشخص گردید.

یافته‌ها: با بررسی روشمند و طبقه‌بندی آرایه‌ها و تذهیب ۱۰ مصحف قرآنی مکتب هرات در دو بخش درون متن (اوراق مصاحف) و برون متن (تجلید)، مشخص شد مهم‌ترین تزئینات به کار رفته در این مصاحف شامل سرلوح ۴۰٪، لوح مذهب ۶۰٪، شمشه ۱۰٪، اشکال حاوی شرح آیات قرآن و نشان شرح آیات (خمس، عشر، سجده و تحزیب) در تمام مصاحف ترسیم شده‌اند و نقش شمشه ابتدا و تزئینات پایان قرآن، دارای کمترین فراوانی در مصاحف مورد بررسی بود. نتیجه‌گیری: یافته‌های پژوهش نشان از کتابت و تذهیب مصاحف بزرگ و نفیس در مکتب هرات دارد. همچنین، ویژگی‌های آرایه‌ها و تزئینات این مکتب از طریق یافته‌های پژوهش مشخص شد تا جنبه‌های مختلف آن در پژوهش‌های متعدد بررسی شود. کلیدواژه‌ها: مکتب هرات، آرایه‌ها و تذهیب قرآن، دوره تیموری، تجلید، کتابخانه و مرکز اسناد آستان قدس رضوی.

.....
۱. کارشناس ارشد ایران‌شناسی، پژوهشگر گروه فرهنگی و اجتماعی پژوهشکده نوین شهر معنوی ثامن (نویسنده مسئول) Tavassoli@s3c.ir
۲. استادیار سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران azimi@nlai.ir

مقدمه

نسخه خطی میراث گرانقدر گذشتگان و آیینۀ تمام‌نمای علم، فرهنگ و هنر تمدن اسلامی است و هر یک از هنرهای به‌کار رفته در آن، حکایت از پیشینه و تمدنی است که آن را ایجاد کرده است. کتاب‌آرایی شامل هنرهایی است که به فراخور و تناسب محتوای کتاب، در جهت تفهیم بیشتر و مطلوب‌تر آن به‌کار می‌روند و شامل: خطاطی، مرکب‌سازی، تصویرگری و نگارگری، تشعیر، تذهیب، ترصیع، تحریر، حل‌کاری، طلاکاری، افشان‌گری، ابری‌سازی، قطعه‌سازی، حاشیه‌سازی، دندان‌موشی‌سازی، کمندکشی و صحافی است.

هنرهای کتاب‌آرایی نه تنها با رواج علم و هنر بستگی دارند، بلکه نماینده لطف، ظرافت، کمال ذوق و نشان‌دهنده علاقه مردم ایران به کتاب است. درست است که از هر کتاب می‌توان استفاده علمی کرد، ولی نمی‌توان منکر تأثیر مطبوع و نشاط‌آور تذهیب و نقش‌ونگار آثار هنرمندان چیره‌دست در کتاب‌ها و اسناد شد. بنابراین، مذهب‌بان برای فهم بهتر مطالب با ترسیم ریزه‌کاری‌ها، ظرافت‌ها و حسن ترکیب رنگ‌ها و به‌وجود آوردن شکل‌های بدیع و زیبا و آراستن صفحات کتاب به صور گوناگون می‌پردازند. در حقیقت، کیفیات مختلف تهیه کتاب در یک کشور نماینده مراحل مختلف تمدن و ذوق، تجمل و ثروت اهالی آن کشور است و مکاتب هنری ایران، پر از این آثار ذوق و لطف طبع است (بیانی، ۱۳۵۳: الف).

عوامل هنری متعددی در کتاب‌آرایی مصاحف آراسته خطی به‌کار گرفته می‌شود و هنرمند مذهب در پدید آمدن یک نسخه هنری و مصور هماهنگ با هنرمندان دیگر فعالیت می‌کرده است تا اثری ارجمند بر اساس مکتبی خاص ایجاد کنند. بنابراین، مکاتب هنری در دوره‌های مختلف تمدن اسلامی ویژگی‌های هنری خاصی را به نمایش می‌گذارند که باعث تفاوت آنها با یکدیگر می‌شود. هرات در

بیشتر دوره‌های تاریخی از مهم‌ترین شهرهای خراسان بزرگ بوده است، اما بی‌تردید اوج رونق و شکوفایی آن مربوط به دوره تیموریان است (کاوسی، ۱۳۸۹: ۵۱).

هرات در بیشتر دوره‌های تاریخی یکی از شهرهای مهم خراسان شناخته شده است، لیکن دوران شکوفایی و اوج زیبایی آن بدون تردید مربوط به دوره تیموریان است (میرجعفری، ۱۳۸۷، ص ۱۱۴). در کتاب آرایه مکتب هرات هنرهای نگارگری، خوشنویسی، تذهیب و تشعیر در هم‌سویی واحد، کنار یکدیگر قرار گرفته و شاهکارهای بی‌بدیلی را سبب شده‌اند. در عریضه احمدبن عبدالله حجازی در این باب آمده است: در کتابخانه هر یک از ایشان (امیران تیموری: ابراهیم سلطان، بایسنغر، الغ بیگ، شاهرخ میرزا) جماعتی از فضلا - از ناسخ، مذهب، مصور و صحاف - بودند که ایشان را در عالم نظیری نبود (نجیب اوغلو، ۱۳۸۹: ۲۸۸). مکتب هرات یکی از مقاطع خاص و درخور توجه هنر کتاب‌آرایه ایران است و اغلب مورخان و محققان هنر ایران معتقدند این مکتب نقطه اوج نقاشی ایرانی است و هنرمندان آن به درجه‌ای از توانایی‌های هنری دست پیدا کرده بودند که نه تنها مکاتب و هنرمندان ما قبل خود را تحت تأثیر قرار دادند، بلکه هنرمندان و مکاتب اعصار پس از آنها نیز در دامنه تأثیرات‌شان قرار داشته‌اند (گودرزی، ۱۳۸۴: ۵-۳۴).

از سوی دیگر، یکی از مراکز نگهداری مکتوبات اسلامی که به سبب ارزش والای آثار بی‌مانند گردآمده در آن شهرت جهانی دارد، گنجینه خطی کتابخانه آستان قدس رضوی است که هنرمندان و شیفتگان ساحت قدسی عالم آل محمد (ص) و حضرت علی بن موسی الرضا (علیه آلاف التحیه والثناء) را بر آن داشته است تا نفیس‌ترین آثار مکتوب و هنری خویش را وقف این مجموعه کنند. با بررسی مصاحف قرآنی موجود در کتابخانه آستان قدس رضوی، می‌توان نمونه‌های نفیسی از مکتب هنری هرات را شناسایی کرد.

نظر به جایگاه هنری مکتب هرات در تمدن اسلامی، اهمیت و ضرورت شناخت ویژگی‌های آرایه‌ها و تزئینات این مکتب هنری احساس می‌شود. این مهم با شناخت دقیق‌تر ویژگی‌های تزئینی و بررسی و تحلیل آثار متعدد این مکتب حاصل می‌شود. گنجینه قرآنی کتابخانه آستان قدس رضوی نیز به‌عنوان یکی از بزرگ‌ترین مجموعه‌های نگهداری مصاحف قرآنی خطی در جهان اسلام، آثار نفیس و شاخصی را برای هدف‌های این پژوهش داراست. در بین این مجموعه، آثار قرآنی مکتب هرات جایگاه ویژه‌ای دارند. بی‌شک، اوراق قرآن‌های نفیس و کتاب‌های مصور مکتب هرات جایگاه مناسبی برای عرضه هنر کتاب‌آرایی و نمایش طرح‌ها و رنگ‌های مورد علاقه مذهب‌بان و نقاشان بوده است. بنابراین، با توجه به آنچه اشاره شد، مسئله اصلی پژوهش حاضر بررسی و تبیین آرایه‌ها و تذهیب مکتب هرات در بین مصاحف قرآنی تاریخ‌دار و مستند کتابخانه آستان قدس رضوی است.

مبانی نظری و پیشینه پژوهش

بررسی مرور نوشتار در حوزه متغیرهای پژوهش نشان داد تاکنون پژوهشی علمی که به مطالعه مصاحف قرآنی دوره تیموری و مکتب هرات پرداخته باشد، یافت نشد و در این حوزه صرفاً آثاری نظری به رشته تحریر درآمده بود. از این‌رو، برخی از مبانی نظری که می‌تواند به درک بهتر ویژگی‌های این مکتب پردازد، در ادامه آورده شده است.

دوره تیموری یکی از درخشان‌ترین دوره‌های تکامل نگارگری ایران است. غنی‌سازی متقابل مکاتب مختلف هنری از طریق دستاوردهای استادان، روندی سریع داشت که علت آن ارتباط وسیع بین مراکز هنری در آن دوره بود. به‌ویژه مهاجرت استادان و علایق مشترکی که به تاریخ، ادبیات و هنر در بین فرزندان شاهرخ وجود داشت، سبب اشتراکات و ارتباطات تنگاتنگ میان مکاتب، سمرقند، هرات و شیراز

گردید (اشرفی، ۱۳۸۲: ۵۲-۴۳). مکتب هرات از دوره‌های تأثیرگذار در کتاب‌آرایی ایرانی است و نسخه‌های خطی این مکتب چه از نظر موضوع و خط، چه از روی آرایش هنری (تصویر، تذهیب، نقاشی، تجلید) در آن عصر قدردان زیادی داشت و به‌رطرف ارمغان برده می‌شد (حبیبی، ۱۳۵۵: ۳۷).

در مکتب هرات، کتاب‌آرایی قرآن و هنرهای مرتبط با آن به اوج خود رسید. اما مطالعه تحولات سبک‌های تزئینی قرآن، به‌دلیل محدود بودن دست‌نوشته‌های دارای ترقیم یا تذهیب امضاشده، پیچیده و دشوار است. بسیاری از دست‌نوشته‌های نفیس و ارزشمند نیز در زمره این آثار قرار دارند، زیرا نام کاتب یا مذهب‌شان نامعلوم بوده و تاریخ یا سندی وجود ندارد که محل کتابت یا نام سفارش‌دهنده آنها را ذکر کرده باشد (جیمز و خلیلی، ۱۳۸۱: ۱۱۳). در سند کلانتری کمال الدین بهزاد (-۹۴۲ق.؟) به گرایش‌های هنری موجود در کتاب‌آرایی کتابخانه سلطنتی اشاره شده است: «حکم فرمودم که منصب کلانتری مردم کتابخانه همایون و کاتبان، نقاشان، مذهب‌بان، جدول‌کشان، حل‌کاران، زرکوبان، لاجوردشویان و سایر جماعتی که به امور مذکوره منسوب باشند... این حکم همایون به نقش توقیع وقیع اشرف اعلا منقش و مشرف و محل گردد، اعتماد نمایند. تحریراً فی ۲۷ جمادی‌الاولی سنه ۸۹۸ ق. (آزند، ۱۳۸۷: ۸-۳۵۷).

در دربار هرات به سبب اقتدار سیاسی، نظامی، اقتصادی و توجه و هنردوستی حاکمان، محیط فرهنگ‌پروری پدید آمد. «منشی قمی» (۱۳۵۲: ۳۸) در وصف حامیان هنر این دوره می‌نویسد: «دو تن از تیموریان بیش از افراد دیگر پشتیبان هنرها بودند؛ یکی شاهرخ (۸۰۰-۸۵۲ ق.) و دیگری فرزند او بایسنغرمیرزا (-۸۳۷ ق.). آنان بهترین هنرمندان خلاق و خوش‌فکر را در قلمرو حکومت به خدمت گرفتند و همین علاقه و توجه مخصوص بود که سبب ظهور نبوغ استادان و در نتیجه تألیف و تصویر

زیباترین آثار هنری و ادبی شد.» بی‌شک، چنانکه «شایسته‌فر» (۱۳۸۸) بیان داشته است: «قرآن‌هایی که برای شاه‌رخ و بایسنقر میرزا فراهم شده است، در زمره زیباترین تذهیب‌های تمدن اسلامی است. طلا و لاجورد یکی از عوامل اصلی کار آنها بود و در همه حال برای آرایش و تذهیب کتاب و قرآن از آنها استفاده شده است.»

از زمانی که سلطان حسین بایقرا در هرات بر تخت نشست، شعر و موسیقی، نگارگری، معماری و باغ‌سازی و انواع هنرهای دیگر رونقی تازه یافت. هرات در خلال ۳۸ سال پادشاهی حسین بایقرا، دوره دیگری از شکوفایی فرهنگی را تجربه کرد. به گفته «بابر» (۸۸۸-۹۳۷ ق.) که همزمان در هند حکومت می‌کرد: «در همه مناطق مسکونی جهان، هیچ شهری همچون هرات زیر نظر سلطان حسین میرزا نبود. به‌خاطر کوشش‌های او، شکوه و زیبایی آن بیش از پیش دو صدچندان شده بود.» (سودآور، ۱۳۸۰: ۸۵). از همین رو، بازار هنرپروری و هنرآفرینی در دوره فرمانروایی سلطان حسین گرم بود و عصر طلایی هنر نگارگری به وقوع پیوست (کاوسی، ۱۳۸۹: ۳۲۶).

با مرگ سلطان حسین بایقرا حکومت‌های نوین صفویان در ایران و شیانیان در ماوراءالنهر ادعاهایی در مورد این شهر داشتند. این شهر که بزرگ‌ترین مرکز فنی آن دوره بود، در سال ۹۱۳ ق. توسط شیبک خان و سه سال بعد توسط شاه اسماعیل صفوی تصرف گردید و تعداد زیادی از نقاشان و هنرمندان شهر هرات مهاجرت کردند (حسن، ۱۳۲۰: ۱۱۶).

با توجه به مسئله پژوهش و همچنین مطالب ذکر شده در مبانی نظری، هدف اصلی پژوهش حاضر، بررسی ویژگی‌های آرایه‌ها و تذهیب مکتب هرات در بین مصاحف قرآنی تاریخ‌دار و مستند است تا زمینه‌ای را برای شناسایی روند تکامل کتاب‌آرایی نسخه‌های خطی در مکتب هرات فراهم آورد. در این بین، اطلاعات

لازم را برای نسخه‌شناسان و پژوهشگران آثار هنری که مخاطبان این پژوهش می‌باشند، فراهم سازد. سایر هدف‌های فرعی پژوهش عبارتند از:

- شناسایی و معرفی شاخصه‌های طرح و نقش تذهیب مکتب هرات

- شناسایی و معرفی شاخصه‌های رنگ تذهیب مکتب هرات

- شناسایی و معرفی شاخصه‌های آرایه‌ها و تزئینات جلد‌های مکتب هرات.

در راستای دستیابی به این هدف‌ها، پرسش‌های زیر مطرح گردید:

۱- مصاحف قرآنی مورد بررسی دارای چه ویژگی‌های نسخه‌شناسی هستند؟

۲- آرایه‌های به کار رفته در تزئینات درون متن مصاحف قرآنی مورد بررسی

دارای چه ویژگی‌هایی هستند؟

۳- آرایه‌های به کار رفته در تزئینات برون متن مصاحف قرآنی مورد بررسی،

دارای چه ویژگی‌هایی هستند؟

روش پژوهش

پژوهش حاضر از نوع کاربردی است و برای بررسی آرایه‌ها و تذهیب مکتب هرات در مصاحف قرآنی کتابخانه آستان قدس رضوی، از روش توصیفی - تحلیلی استفاده کرده است. جامعه مورد بررسی مصاحف قرآنی موجود در کتابخانه آستان قدس رضوی است که پس از مشورت با متخصصان نسخه‌شناسی تعداد ۱۰ مصحف قرآنی که دارای بیشترین ویژگی‌های نسخه‌شناسی مکتب هرات بودند، به روش هدفمند انتخاب شد. سپس با مشاهده نمونه‌های مورد بررسی، ویژگی‌های نسخه‌شناسی و همچنین تزئینات درون متن که به تذهیب مشهور است و تزئینات برون متن که شامل تزئینات روی جلد است، استخراج گردید و تحلیل یافته‌ها از طریق آمار توصیفی صورت گرفت.

یافته‌های پژوهش

پرسش اول پژوهش: مصاحف قرآنی مورد بررسی دارای چه ویژگی‌های نسخه‌شناسی هستند؟

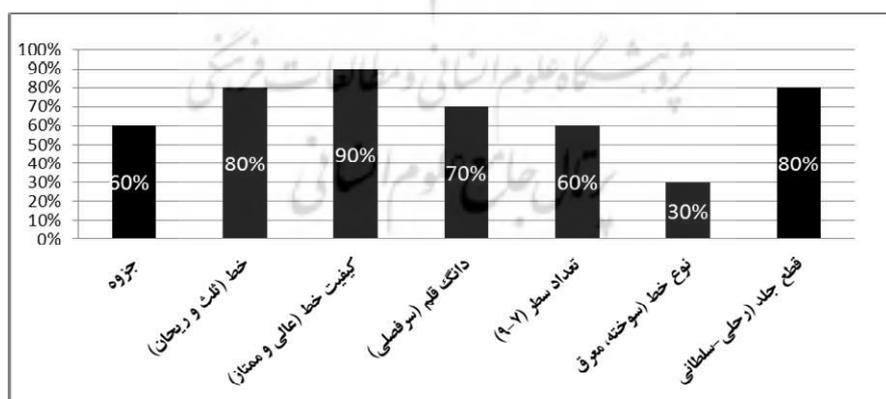
هدف از این پرسش بررسی و شناخت دقیق نمونه‌های مورد بررسی از نظر ویژگی‌های نسخه‌شناسی است. در جدول ۱ این ویژگی‌ها برای هر یک مصاحف مورد بررسی ذکر شده است. تمام مصاحف دارای نقوش تذهیب هم‌دوره تاریخ کتابت بود. رنگ‌های اصلی به کار رفته در تذهیب مصاحف مورد بررسی، طلایی و لاجوردی است. با وجود جلد در تمام مصاحف، ۶ مورد (۶۰٪) دارای جلد کهن متعلق به مکتب هرات بود و بقیه در دوره معاصر ساخته شده بود.

جدول ۱. ویژگی‌های نسخه‌شناسی مصاحف قرآنی مورد بررسی

ویژگی	شماره مصحف مورد بررسی									
	مصحف ۱	مصحف ۲	مصحف ۳	مصحف ۴	مصحف ۵	مصحف ۶	مصحف ۷	مصحف ۸	مصحف ۹	مصحف ۱۰
شماره ثبت	۱۵۳	۲۱۵	۳۱۴۶	۱۸۹	۴۱۸	۴۲۸	۱۱۳۰۷	۵۹۳	۶۱۷	۸۹۰
نوع قرآن	کامل	کامل	کامل	کامل	جزوه	جزوه	جزوه	جزوه	جزوه	جزوه
تاریخ کتابت: هجری قمری	۱۴۵ق.	۱۳۷ق.	نیمه اول قرن ۹	نیمه دوم قرن ۹	نیمه اول قرن ۹	نیمه دوم قرن ۹	نیمه قرن ۹	نیمه دوم قرن ۹	نیمه قرن ۹	کتابت ۱۳۸ق.
کاتب	هروی، عبدالله	گورکانی ابراهیم سلطان	نامشخص	نامشخص	نامشخص	نامشخص	نامشخص	نامشخص	نامشخص	نور الدین محمد کمال
نوع خط	نسخ/ ثلث	ریحان	ریحان	نسخ/ ثلث	ثلث	ثلث	ریحان	ریحان	ریحان	ثلث
کیفیت خط	ممتاز	عالی	عالی	عالی	ممتاز	خوش	عالی	عالی	عالی	عالی
دانگ قلم	مشقی/ کتابت	سرفصلی	سرفصلی	سرفصلی	مشقی	سرفصلی	سرفصلی	سرفصلی	سرفصلی	سرفصلی / کتابت
تعداد سطر	۱۱	۱۱	۹	۱۶-۱۷	۵	۷	۷	۷	۷	۹

شماره مصحف مورد بررسی										ویژگی
مصحف ۱۰	مصحف ۹	مصحف ۸	مصحف ۷	مصحف ۶	مصحف ۵	مصحف ۴	مصحف ۳	مصحف ۲	مصحف ۱	
ضربی	ضربی	ضربی	ضربی	ضربی	ضربی	بدون تزئین	ضربی / معرق	ضربی / سوخته	ضربی / سوخته	ضربی / سوخته
وزیری بزرگ	سلطانی	سلطانی	سلطانی	سلطانی	رحلی بزرگ	وزیری بزرگ	رحلی	سلطانی	رحلی	رحلی
۲۰/۷×۲۲	۳۴×۳۴	۳۳/۵×۳۴	۳۰/۵×۳۲	۳۷×۳۰/۵	۶۱×۴۳	۳۱/۵×۳۳	۴۱×۲۸	۳۴×۲۲/۵	۴۸×۳۳/۴	اندازه کتاب

یافته‌های جدول ۱ نشان می‌دهد مصاحف مورد بررسی از قرآن‌های نفیس آستان قدس رضوی هستند که در قرون ۹ و ۱۰ کتابت شده و دارای تزئینات مکتب هرات می‌باشند. ۳ مصحف به شماره ثبت: ۱۵۳، ۲۱۵ و ۸۹۰ دارای رقم کاتب بوده و ۳ قرآن به شماره ثبت: ۱۵۳، ۱۸۹ و ۸۹۰ دارای دو دانگ در کتابت هستند. در مصاحف مورد بررسی، کوچک‌ترین قرآن دارای ابعاد ۲۲×۳۰/۷ سانتی‌متر و بزرگ‌ترین قرآن دارای ابعاد ۴۳×۶۱ سانتی‌متر است. توزیع فراوانی ویژگی‌های مورد بررسی مصاحف در نمودار ۱ ارائه شده است.

نمودار ۱. توزیع فراوانی ویژگی‌های نسخه‌شناسی مصاحف قرآنی مورد بررسی

با توجه به یافته‌های ارائه‌شده در نمودار ۱، مشخص شد ۶ مصحف (۶۰٪) به صورت جزوه قرآنی، ۸ مصحف (۸۰٪) کتابت به خط ریحان و ثلث و ۹ مصحف (۹۰٪) دارای کیفیت عالی و ممتاز بوده‌اند. با توجه به اینکه ۶ مصحف (۶۰٪) دارای ۷-۹ سطر می‌باشند، می‌توان تصور کرد که دانگ کتابت در مصاحف قرآنی مکتب هرات ضخیم و بین ۱٫۵ تا ۲ میلی‌متر باشد که با وجود دانگ سرفصلی در ۷ مصحف (۷۰٪)، این نظر تأیید می‌شود. همچنین در مصاحف مورد بررسی، تعداد ۸ مصحف (۸۰٪) در قطع بزرگ رحلی و سلطانی و ۳ مصحف (۳۰٪) دارای نوع جلد سوخته و معرق در کنار نوع ضربی هستند.

پرسش دوم پژوهش: آرایه‌های به کار رفته در تزئینات درون متن مصاحف قرآنی مورد بررسی، چه ویژگی‌هایی دارند؟

مشخصات نقوش و تزئینات به کار رفته در اوراق مصاحف قرآنی که به تذهیب معروفند، در ۱۰ مصحف منتخب از مکتب هرات، شامل ۴ قرآن کامل و ۶ جزوه قرآنی، در جدول ۲ ارائه شده است. این تزئینات را بر اساس جایگاه و کاربردی که در مصاحف قرآنی دارند، می‌توان در سه بخش تقسیم‌بندی کرد: ۱. تزئینات صفحات آغازین (افتتاحیه) قرآن ۲. تزئینات همراه با متن قرآن ۳. تزئینات صفحات پایانی (اختتامیه) قرآن. وجود تزئینات در هر کدام از مصاحف قرآنی، با علامت ستاره (*) مشخص شده است.

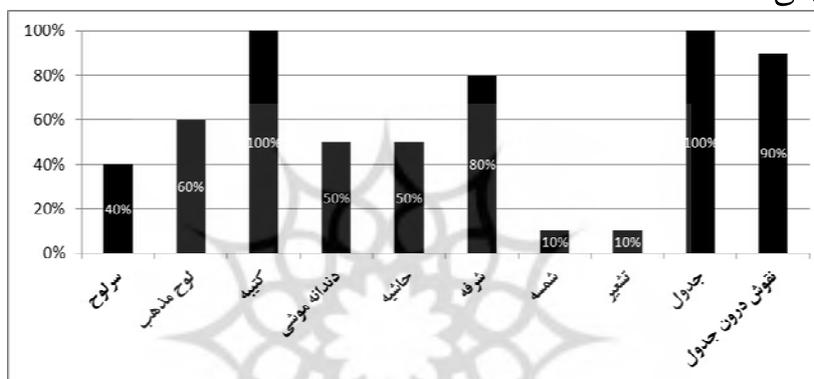
جدول ۲. ویژگی‌های تزئینات درون متن مصاحف قرآنی مورد بررسی

مصحف ۱۰	مصحف ۹	مصحف ۸	مصحف ۷	مصحف ۶	مصحف ۵	مصحف ۴	مصحف ۳	مصحف ۲	مصحف ۱	نوع تزئین	مکان تزئینات
-	*	*	*	*	-	-	-	-	-	سر لوح	تزئینات
*	-	-	-	-	*	*	*	*	*	لوح مذهب	صفحات

با بررسی جدول ۲ آرایه‌ها و نقوش تذهیب موجود بر روی اوراق مصاحف قرآنی را می‌توان در سه بخش بررسی کرد:

- تزئینات صفحات آغازین (افتتاحیه)

تزئینات اوراق ابتدا و افتتاحیه از مهم‌ترین نقوش تذهیب مصاحف قرآنی است. با بررسی انجام گرفته در جدول ۲، توزیع فراوانی هر کدام از نقوش در نمودار ۲ بررسی شده است.

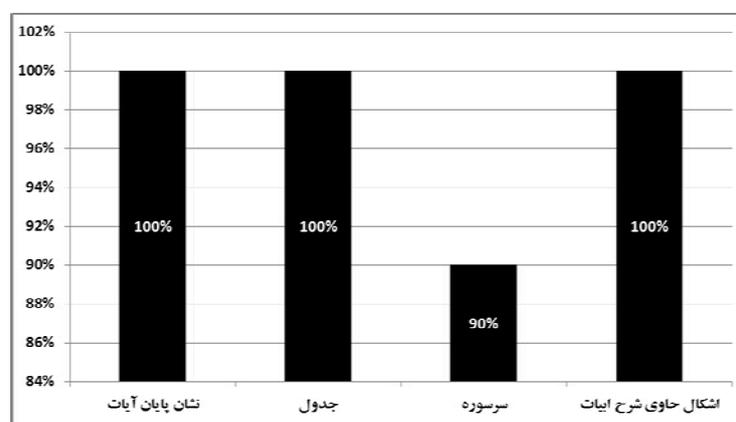

نمودار ۲. توزیع فراوانی تزئینات صفحات آغازین مصاحف قرآنی مورد بررسی

یافته‌های نمودار ۲ نشان می‌دهد لوح مذهب، جدول‌ها و نقوش درون آن، شرفه و کتیبه بیشترین فراوانی (۱۰۰٪) و نقوش حاشیه، دندانه‌موشی در نیمی از مصاحف (۵۰٪) و نقش سرلوح در ۴ مصحف (۴۰٪) مصاحف شد و نقوش تشریح و شمسه با کمترین فراوانی، هر کدام تنها در یک مصحف (۱۰٪) مشاهده گردید.

- تزئینات همراه متن

در این بخش، تزئینات همراه متن را بررسی می‌کنیم که شامل نقوشی است که در کنار متن قرآن قرار گرفته و به جهت شرح آیات ترسیم می‌گردند. با توجه به جدول ۲ توزیع فراوانی این نقوش در نمودار ۳ تحلیل شده است.

نمودار ۳. توزیع فراوانی تزئینات همراه متن مصاحف قرآنی مورد بررسی

با توجه به نمودار ۳ مشاهده می‌شود که در مصاحف مورد بررسی، وجود نشان پایان آیات، جدول و اشکال حاوی شرح آیات در ۱۰ مصحف (۱۰۰٪) و سرسوره در ۹ مصحف (۹۰٪) دارای بیشترین توزیع فراوانی است.

- تزئینات صفحات پایانی (اختتامیه)

در این بخش به تزئینات صفحات پایانی مصاحف قرآنی پرداخته شده است. این تزئینات کمتر در مصاحف مورد بررسی مشاهده شد و به جز تزئین قالب پایانی متن قرآن که در مصاحف شماره‌های ۲۱۵، ۸۹۰ و ۳۱۴۶ مشاهده می‌شود، تزئینات دیگر مانند تزئین رقم کاتب و دعای ختم قرآن، در مصاحف مورد بررسی در مکتب هرات شناسایی نگردید.

پرسش سوم پژوهش: آرایه‌های به کاررفته در تزئینات برون متن

مصاحف قرآنی مورد بررسی دارای چه ویژگی‌هایی هستند؟

تزئینات برون متن، شامل آرایه‌هایی است که در تجلید مصاحف قرآنی بر جلد زده می‌شود. در مصاحف مورد بررسی ۶ قرآن دارای جلدهایی متعلق به قرن ۹

و اوایل قرن ۱۰ هجری قمری هستند. با توجه به مشابهت تزئینات لَتِ رو و لَتِ زیر در جلد مصاحف قرآنی، در جدول ۳ بخش بیرونی و درونی هر لَت بررسی می‌شود.

جدول ۳. تزئینات برون متن مصاحف قرآنی مورد بررسی

مصحف ۱۰	مصحف ۹	مصحف ۸	مصحف ۷	مصحف ۶	مصحف ۵	مصحف ۴	مصحف ۳	مصحف ۲	مصحف ۱	نوع تزئین
-	*	*	-	*	*	-	-	*	*	تجلید لَت بیرونی
-	-	-	-	-	*	-	-	*	*	تجلید لَت درونی
-	-	*	-	-	*	-	-	-	-	سر طبل

با توجه به یافته‌های جدول ۳ در بخش تزئینات بیرونی قرآن (جلد) مشخص شد که ۶ مصحف (۶۰٪) متعلق به مکتب هرات است و همگی دارای آرایه و تزئینات در لَت بیرونی هستند و در ۳ مصحف (۳۰٪) دارای تزئینات در لَت درونی و در دو مصحف (۲۰٪) دارای سر طبل است.

نتیجه‌گیری پژوهش

با توجه به مبانی نظری مطرح‌شده، می‌توان گفت ویژگی‌های تزئینات مصاحف قرآنی مکتب هرات کمتر توصیف شده است. در پژوهش حاضر با مراجعه به اصل مصاحف قرآنی نفیس این دوره به صورت روشمند، متغیرهای پژوهش تجزیه و تحلیل شد تا تصویر بهتری را پیش روی چشم مخاطبان برای شناخت تزئینات مکتب هرات ایجاد کند:

- چنانکه «جیمز و خلیلی» (۱۳۸۱) بیان داشته‌اند دست‌نوشته‌های قرآنی معمولاً نام مذهب، تاریخ و محل کتابت نامعلوم دارند. با بررسی یافته‌های پژوهش

بررسی ویژگی‌های آرایه‌ها و تذهیب مکتب هرات در مصاحف قرآنی ... / ۱۷

مشخص شد ۳ مصحف (۳۰٪) به شماره‌های ۱۵۳-۲۱۵ و ۸۹۰ دارای رقم کاتب بوده و در مصحف شماره ۱۵۳ با توجه به اینکه کاتب از مذهب‌بان برجسته بوده، احتمالاً تذهیب قرآن را نیز انجام داده است.

- با توجه به مجموعه نوشتارهای مطرح شده توسط «منشی قمی» (۱۳۵۲)، «آزند» (۱۳۸۷)، «سودآور» (۱۳۸۰) و «کاوسی» (۱۳۸۹) که از حمایت‌های حکومتی و حضور هنرمندان مختلف در کتابخانه سلطنتی (مذهب، جدول کش، حل کار، زرکوب و لاجورد شوی) یاد کرده‌اند، می‌توان متصور بود که در مکتب هرات مصاحف ارزشمند و نفیسی اجرا شده است. با نظر به یافته‌های پژوهش، همچون متغیرهای کیفیت عالی و ممتاز در ۹ مصحف (۹۰٪)، قطع بزرگ رحلی و سلطانی در ۸ مصحف (۸۰٪) و تزئینات آغازین و همراه متن در ۱۰ مصحف (۱۰۰٪)، نشان از کتابت و تذهیب مصاحف بزرگ و نفیس در مکتب هرات دارد.

- تزئینات/اوراق آغازین (افتتاحیه) و همراه متن در ۱۰۰٪ و تزئینات انتهای قرآن در ۳۰٪ در مصاحف مورد بررسی مشاهده می‌شود. همچنین تزئینات شمسه و تشعیر ابتدای مصاحف قرآنی در ۱۰٪ مصاحف ترسیم شده است. با نظر به این یافته مشخص می‌شود که تزئینات بیشتر در ابتدا و همراه متن قرآن و کمتر در اوراق بدرقه ابتدا و انتهای قرآن اجرا شده است. چنانکه «شایسته‌فر» (۱۳۸۸) نظر داده است: حاکمیت رنگ‌های به کار رفته در آرایه‌ها و تذهیب مکتب هرات بیشتر رنگ‌های زرد و لاجوردی است که با توجه به یافته به دست آمده، این نظر تأیید گردید.

- در بخش تزئینات بیرونی مصاحف (جلد)، ۶ قرآن (۶۰٪) مربوط به مکتب هرات بود. یافته‌های پژوهش مشخص کرد تمام جلدهای مورد بررسی دارای

تزئینات لت بیرونی است؛ در نیمی از جلدها تزئینات لت درونی مشاهده شد و دو مصحف (۲۰٪) دارای سرطبل است.

- با بررسی یافته‌های به دست آمده درباره توزیع فراوانی ویژگی‌های خطی به کار رفته در مصاحف قرآنی مکتب هرات، می‌توان بیان داشت: خطوط ثلث و ریحان با دانگ سرفصلی و کیفیت ممتاز و عالی در تعداد سطر (۷-۹) ویژگی خطی به کار رفته در مصاحف قرآنی نفیس و ارزشمند مکتب هرات است.

با توجه به یافته‌ها و نتایج به دست آمده از پژوهش حاضر و از آنجاکه مطالعات پژوهشی در حوزه بررسی مصاحف قرآنی مکتب هرات صورت نگرفته است، موارد زیر برای گسترش هر چه بیشتر دانش موجود در این زمینه، پیشنهاد می‌شود:

- مقایسه‌ای بین یافته‌های این پژوهش با کتاب‌آرایی نسخه‌های نفیس غیرقرآنی مکتب هرات انجام شود.

- با بررسی آرایه‌ها و تزئینات مصاحف قرآنی مکاتب قبل و بعد از مکتب هرات، آن را در کنار یافته‌های این پژوهش برای بررسی سیر تاریخی آرایه‌ها و تزئینات مصاحف قرآنی، مورد نظر قرار داد.

- مقایسه‌ای بین ویژگی‌های آرایه‌ها و تزئینات مصاحف قرآنی مکتب هرات با دیگر مراکز کتاب‌آرایی همزمان با این مکتب همچون تبریز و شیراز انجام شود تا ویژگی‌ها و تعامل‌های هنری بین این مکاتب روشن گردد.

منابع

- آژند، یعقوب (۱۳۸۷). مکتب نگارگری هرات، تهران: فرهنگستان هنر جمهوری اسلامی ایران.
- اشرفی، م.م (۱۳۸۲). بهزاد و شکل‌گیری مکتب مینیاتور بخارا در قرن ۱۶ میلادی، ترجمه نسترن زندی، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- بیانی، مهدی (۱۳۵۳). کتاب‌شناسی کتاب‌های خطی، به کوشش حسین محبوبی اردکانی، تهران: انتشارات انجمن آثار ملی.
- جیمز، دیوید و ناصر خلیلی (۱۳۸۱). پس از تیمور، ترجمه پیام بهتاش، تهران: کارنگ.
- حبیبی، عبدالحی (۱۳۵۵). هنر عهد تیموریان، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- حسن، زکی محمد (۱۳۲۰). صنایع ایران بعد از اسلام، ترجمه محمدعلی خلیلی، تهران: اقبال. پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- سودآور، ابوالعلاء (۱۳۸۰). هنر دربارهای ایران، ترجمه ناهید محمد شمیرانی، تهران: کارنگ.
- شایسته‌فر، مهناز (۱۳۸۸). «کتابت و تذهیب قرآن‌های تیموری در مجموعه‌های داخل و خارج»، دو فصلنامه علمی - پژوهشی مطالعات هنر اسلامی، (۱۰)، ۹۹-۱۲۰.
- کاوسی، ولی الله (۱۳۸۹). تیغ و تنبور: هنر دوره تیموریان به روایت متون. تهران: مؤسسه تألیف، ترجمه و نشر آثار هنری متن.

- گودرزی، مرتضی (۱۳۸۴). تاریخ نقاشی ایران از آغاز تا عصر حاضر، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
- منشی قمی، احمد بن حسین (۱۳۵۲). گلستان هنر، تصحیح احمد سهیلی خوانساری، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- میرجعفری، حسین (۱۳۸۷). تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران در دوره تیموریان و ترکمانان (ویرایش دوم)، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
- نجیب اوغلو، گل‌رو (۱۳۸۹). هندسه و تزئین در معماری اسلامی: طومار تویقایی، ترجمه مهرداد قیومی بیدهندی، تهران: روزنه.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی